

DE LAATSTE EEUW VAN INDIË

Dat wil niet zeggen dat, gelijk men maar al te dikwijls beweert, de historische waarheid altijd en in alle opzichten ongrijpbaar zou zijn. Het is met deze waarheid niet anders gesteld dan met alle andere: men vergist zich *min of meer*.

*Marguerite Yourcenar*

J.A.A. VAN DOORN †

De laatste eeuw van  
**Indië**

*Ontwikkeling en ondergang  
van een koloniaal project*



WALBURG PERS

In 1994 verscheen de eerste editie van *De laatste eeuw van Indië*, de studie van Van Doorn waarin een poging wordt gedaan het wezen van Indië te doorgronden. Anno 2013 geven wij *De laatste eeuw van Indië* vrijwel ongewijzigd uit.

Eerste druk maart 1994  
Tweede druk maart 1995  
Derde druk mei 2013

© 2013 Erven van J.A.A. van Doorn, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

[www.walburgpers.nl](http://www.walburgpers.nl)

Afbeelding omslag: Ansichtkaart van Jakarta

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Omslagontwerp: Henk Wals, Lauwers-C, Nijmegen  
Vormgeving binnenwerk: KM Grafisch Werk, Utrecht

ISBN 978.90.5730.913.7  
NUR 688

# Inhoud

|                |    |
|----------------|----|
| Woord vooraf   | 9  |
| Wat was Indië? | 11 |

## De evolutie van het bestel

|           |  |           |
|-----------|--|-----------|
| <b>I</b>  | <b>Indië als koloniale maatschappij</b>    | <b>21</b> |
| 1         | <i>De kolonisator en de kolonisten</i>     | 24        |
| 2         | <i>Landheren, planters, managers</i>       | 30        |
| 3         | <i>Ambtenaren en een ambtelijk regime</i>  | 37        |
| 4         | <i>Een samenleving tussen Oost en West</i> | 43        |
| 5         | <i>'Opgaan, blinken en verzinken'</i>      | 50        |
| <br>      |  |           |
| <b>II</b> | <b>Natievorming en staatsbouw</b>          | <b>53</b> |
| 1         | <i>Verscheidenheid en samenhang</i>        | 53        |
| 2         | <i>'Indië': feit en fictie</i>             | 58        |
| 3         | <i>Een bestel in ontbinding</i>            | 63        |
| 4         | <i>Intermediairs in het nauw</i>           | 75        |
| 5         | <i>Van koloniale naar nationale staat</i>  | 79        |

## De ambities van het gouvernement

|            |  |           |
|------------|--|-----------|
| <b>III</b> | <b>Indië als koloniaal project</b>       | <b>87</b> |
| 1          | <i>Projecten en stelsels</i>             | 90        |
| 2          | <i>Een overmaat aan beleidsruimte</i>    | 96        |
| 3          | <i>Kunstmatige koloniale interventie</i> | 102       |

- IV Triomf van de technocratie** 110
- 1 *Bestuurders en specialisten* 110
  - 2 *De stamboom van de Indische ingenieur* 115
  - 3 *Spoorwegen en irrigatie* 129
  - 4 *Ethici en technici* 153
  - 5 *Indische technocratie – en haar grenzen* 165

## **De expansie van het bedrijfsleven**

- v Openlegging voor de markteconomie** 177
- 1 *Ontwikkeling of onderontwikkeling?* 179
  - 2 *De openlegging van een achterland* 188
  - 3 *Consequenties van de vrije markt* 192
  - 4 *Ontsluiting, insluiting, omvorming* 202
- VI Tussen exploitatie en volksbelang** 207
- 1 *Het bestuur tussen geld en geweten* 207
  - 2 *De historie van een ontwikkelingsproject* 214
  - 3 *Om de macht over de productie* 220
  - 4 *Kapitalisme en koloniale staat* 229
- VII Armoede en sociale politiek** 236
- 1 *Twee vormen van armoede* 236
  - 2 *Armenzorg en rijstregie* 259
  - 3 *De ineensorting in de depressie* 244
  - 4 *Dualistische sociale politiek* 250
  - 5 *Naar een modern arbeidsbestel* 254

## **Eindstrijd en ondergang**

- VIII Het débâcle van de politiek** 261
- 1 *De overmacht van het verleden* 262
  - 2 *De constructie van een nieuw Indië* 266
  - 3 *Het herstel van het oude Indië* 274
  - 4 *De waarschuwing van sir J.R. Seeley* 284

ix **De overlevingskunst van de planters** 286

1 *De ondernemingen hernomen* 289

2 *Afhankelijkheid en zelfbescherming* 295

3 *De planters belegerd* 304

x **De verwerking van het einde** 319

1 *Bedreiging en verweer* 320

2 *De ervaringen van een generatie* 324

3 *Herdenking en verwerking* 327

Verklarende Indische woordenlijst 333

Verantwoording 335

Noten 337

Personenregister 377

Onderwerpenregister 381s





## Woord vooraf

Een halve eeuw geleden werden we door een dubbele catastrofe getroffen: Nederland werd door de Duitsers onder de voet gelopen en Nederlands-Indië ging verloren aan Japan. Het herstel van onze vrijheid, in 1945, werd niet gevolgd door gezagsherstel in Indië. Een tegenkandidaat meldde zich: de Indonesische Republiek. Ondanks formidabele diplomatieke en militaire inspanningen bleek die kandidaat niet te ontmoedigen. Einde 1949 moest Nederland de soevereiniteit over de archipel afstaan, op westelijk Nieuw-Guinea na, dat ruim tien jaar later zou volgen. Nederland viel terug tot de rang van een klein land aan de Noordzee, met enkele onbetekenende gebiedsdelen in Amerika. Het was het einde van de geschiedenis van een imperium.

Die geschiedenis is velen in Nederland blijven boeien, niet alleen de honderdduizenden in ons midden die in Indië hebben gewoond en gewerkt of er na de oorlog als militair hebben gediend, maar ook talloze anderen, aan wie deze fascinatie zich blijkt te hebben meegedeeld.

Dit boek is uit persoonlijke fascinatie ontstaan. Het is niet volgens een plan ontworpen maar geleidelijk gegroeid, van onderwerp naar onderwerp, het geheel bijeengehouden door enkele algemene noties. De antwoorden die worden gegeven, cirkelen tenslotte altijd om deze vraag: wat was ‘Indië’?

Dank komt toe aan Jan Breman, die in de jaren tachtig aan de Erasmus Universiteit mijn vrijetijdsbelangstelling voor de geschiedenis van Indië zozeer heeft gestimuleerd, en aan Wim Hendrix, die jarenlang zorgde voor de toelevering van onmisbaar materiaal, doorgaans van prikkelend commentaar voorzien.

juli 1993



## Wat was Indië?

Indië was Nederlands grootste avontuur. Het begon met de aankomst van een paar nietige zeilschepen voor de West-Javaanse kust; het eindigde met de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië. In de tussentijd vervulde het gebied voor Nederland tal van functies. Het heette ‘de kurk waarop Nederland drijft’<sup>1</sup>, en inderdaad is het steeds een prominente inkomensbron geweest en een arbeidsterrein waarop zowel kapitaal als ondernemingsgeest royaal emplooi vonden.<sup>2</sup> In de immateriële sfeer was de archipel een geliefkoosd veld voor missie en zending en diende hij als een onuitputtelijk laboratorium voor allerlei wetenschappelijk onderzoek. Op het wereldtoneel verhoogde Indië onze status en gaf het de Nederlanders het gevoel mee te tellen in de internationale gemeenschap: een klein land dat overzee ‘iets groots verricht’.

Wat minder in het oog sprong, en soms doelbewust aan het oog van de natie werd onttrokken, waren de paradoxale trekken van onze presentie in Azië. De Hollandse kooplieden, ooit uitgezwermd om de profijtelijke speerijeneilanden in hun macht te krijgen, lieten hun verre erfgenamen de heerschappij na over een imperium van vijfenvijftig keer de oppervlakte van het moederland. De stedelijke burgers die thuis een staat stichtten met een notoir zwak gezag – een ‘radenrepubliek’ is hij wel genoemd – schiepen in de archipel een centralistisch georganiseerde autocratie die uiteindelijk de politiestaat naderde.<sup>3</sup> Het voorbeeldig vredelievende land, dat in Europa defensief was uit welbegrepen eigenbelang, voerde in Zuidoost-Azië een reeks van bloedige veroveringsoorlogen en zou tot het bittere einde volharden in de toepassing van fors militair geweld. De plechtige afkondiging van een bevlogen ‘ethische’ politiek bleek verenigbaar met het bestaan én dulden van een plantageregime in Deli dat in onbarmhartigheid voor de Amerikaanse negerslavernij niet veel onderdeed.<sup>4</sup> En terwijl ‘de koloniën’ als arbeidsveld altijd een licht depreciërende klank behielden, trokken ze in de laatste halve eeuw zoveel hoogwaardig intellect dat er onder de Ne-

derlanders dáár procentsgewijs tienmaal meer academici waren dan onder de bevolking h́ier.<sup>5</sup>

Dergelijke contrasten helpen verklaren waarom de geschiedenis van Indië zo weinig eenheid vertoont. Al naargelang het accent valt op de positieve of de negatieve rol van de kolonisator, op het standpunt van het moederland of dat van de kolonie, op de intenties dan wel op de uitkomsten van de westerse bemoeienis – steeds lopen de interpretaties ver uiteen.

Een goed voorbeeld van verdeeldheid biedt het debat tussen de aanhangers van het ontwikkelingsperspectief en van wat ik het stagnatiemodel zal noemen. Voor de eersten resulteert de koloniale invloed uiteindelijk in culturele evolutie, maatschappelijke modernisering en economische groei. Wat er ten nadele van het kolonialisme ook te zeggen valt, het moet primair worden opgevat als een route naar welvaart en beschaving, een fase in de geschiedenis waarin de hoger ontwikkelde westerse wereld, door eigenbelang gedreven, lager ontwikkelde maatschappijen, tegen hun zin, op sleeptouw nam naar een betere toekomst. Dat bedoelde Van Kol toen hij in 1901 schreef: 'Wat die inlanders nu zijn, waren wij eenmaal; wat wij thans zijn, zullen zij eenmaal worden.' Dit had Van Gelderen in gedachten bij zijn uitspraak in 1927 over 'den historischen omweg der koloniale arbeidsvormen' waarlangs 'de tropenvolken een eigen, vrije, plaats moeten hervinden in de internationale ruilgemeenschap der volken'. Zo zag Wesseling het in 1985, toen hij bij voormalige Indische bestuursambtenaren een roepingsbesef opmerkte dat hem deed denken aan dat van huidige ontwikkelingswerkers, en hij die associatie terecht vond.<sup>6</sup>

De opponenten zijn eerder van mening dat de westerse overheersing de gekoloniseerde volken tot fundamentele afhankelijkheid heeft veroordeeld, hun culturen heeft vernietigd en hun economieën heeft doen stagneren. Niet ontwikkeling, maar import van onderontwikkeling is het resultaat geweest. Over Indië schreef Koch in 1919, dat 'de industrie en de grootlandbouw den groei der inlandsche samenleving remmen' omdat ze de inheemsen 'een stimulans tot ontwikkeling van hun eigen samenleving ontnemen'. In 1991 keerde Breman zich tegen Wesseling, wiens opvatting hij een poging tot 'koloniaal eerherstel' noemde. In plaats van de koloniale politiek, zoals Wesseling deed, tot ontwikkelingsbeleid avant-la-lettre te promoveren, schreef hij de moderne ontwikkelingspolitiek liever 'koloniale

trekken' toe.<sup>7</sup> Pikant wordt zijn commentaar als hij zich identificeert met de links-politiek georiënteerde Amsterdamse school, waaraan de namen van Romein en Wertheim zijn verbonden, en zijn tegenstanders in (conservatief) Leiden situeert, bij de universiteit waaraan Wesseling werkzaam is, voorheen de zetel van de 'ethische' faculteit voor indologie en de broedplaats van het korps BB. Het zijn de memoires van de leden van dit korps die Breman tegenstaan omdat ze blijk geven van 'paternalisme, zelfvoldaanheid en nostalgie'.<sup>8</sup>

Een tweede controverser die de historiografie van Nederlands-Indië kent, betreft de discussie over de mate waarin de westerse invloed in de oosterse maatschappij heeft doorgewerkt; anders gezegd: over de vraag in hoeverre Indië een koloniaal product is geweest dan wel slechts terloops en tijdelijk door de Europese aanwezigheid is beïnvloed.

Het meningsverschil staat dwars op de zojuist behandelde tegenstelling tussen 'koloniale' en 'antikoloniale' standpunten. Het vooroorlogse optimisme dat naïevelijk deed spreken van een "Tropisch Nederland" was kennelijk evenzeer doordrongen van de allesoverheersende invloed van de westerse bemoeienis als het naoorlogse pessimisme, zoals dat van Breman: 'De Europese expansie heeft niet alleen inheemse volken van hun eigen verleden afgesneden, hen tot "people without history" gemaakt, maar ook een proces van autonome transformatie geblokkeerd en de open toekomst gesloten verklaard'.<sup>9</sup> Ze vormen *strange bedfellows*: antikolonialisme is gebaat bij de veronderstelling van een sterk kolonialisme: 'no colony, no anti-colonial sentiment'.<sup>10</sup>

Aan de andere kant van het spectrum verenigen zich de koloniale conservatieven van het slag Willem Walraven – die de Europese bovenlaag op de Aziatische samenleving zag drijven 'als het vlies op de melk' en elders als zijn oordeel gaf: 'nog geen krasje op een rots betekent onze invloed'<sup>11</sup> – met progressieven die op grond van historisch onderzoek het koloniaal bestel in Indië 'kunstmatig' noemen en de Nederlandse invloed in de archipel 'oppervlakkig'.<sup>12</sup>

Uit deze tweede controverser vloeit een derde logisch voort: de strijd tussen de verkieslijkheid van een eurocentrisch of indocentrisch geschiedbeeld. Het eerstgenoemde begeleidt de traditionele koloniale historiografie als een schaduw: het verhaal van de Nederlandse daden in de Oost werd geschreven als vaderlandse geschiedenis overzee. Het indocentrische per-

spectief geniet uiteraard de voorkeur van het nieuwe Indonesië; het belichaamt de wens tot dekolonisatie van het verleden.

Eurocentrisme was eeuwenlang zo oppermachtig dat het niet eens ter discussie werd gesteld. Pas onder invloed van de Verlichting kregen inheemsen een rol in de geschiedenis van Indië, maar tegelijk met de voortgaande intensivering van de Europese invloed in de archipel verdwenen ze in de late negentiende eeuw weer vrijwel geheel uit het beeld. Eerst in de jaren dertig brak het indocentrische gezichtspunt door, een Copernicaanse revolutie waaraan vooral de namen van J.C. van Leur en B. Schrieke zijn verbonden.<sup>13</sup> Ze legden de basis voor een waarlijk Indonesische geschiedschrijving, die overigens pas laat tot volwassenheid kwam en zich nog steeds niet geheel heeft vrijgemaakt van de neiging zich dienstbaar te maken aan het legitimeren van de jonge staat.<sup>14</sup>

Op dat punt valt de zeer actieve Amerikaanse en Australische historici niets te verwijten, of het moest zijn dat ze zich van de problematische kanten van het indocentrische perspectief soms onvoldoende bewust tonen. De eis die ze stellen de geschiedenis van Zuidoost-Azië, dus ook van Nederlands-Indië, te herschrijven ‘van binnen uit’, ‘in terms of the area’s internal developments, and not in terms – or periodizations – derived from the history of other parts of the world’<sup>15</sup> – die eis lijkt weliswaar vanzelfsprekend, maar in hoeverre eraan voldaan kan worden hangt af van de feitelijke mogelijkheid die geschiedenis los te maken uit het koloniale kader: ‘the possibility of an autonomous history of Southeast Asia’.<sup>16</sup>

De kansen daarop zijn niet florissant. Te beginnen met de achttiende eeuw<sup>17</sup>, duikt met name de geschiedenis van het hoofdeiland Java geleidelijk steeds dieper in de koloniale sfeer. Als ‘autonoom’ is eigenlijk alleen nog het verzet tegen de voortgaande westerse penetratie aan te merken, een achterhoedegevecht, dat pas met de opkomst van het Indonesisch nationalisme wordt vervangen door voorhoede-ambities. Voor het overige wordt de inheemse samenleving, op regionale initiatieven na, gekenmerkt door stagnatie en passiviteit, behalve als koloniale impulsen werkzaam zijn. De gekoloniseerde bevolking is als het ware uit de geschiedenis verwijderd, in ieder geval als actieve partij, als mee- en tegenspeler. Terecht is de Nederlandse aanwezigheid achteraf een intermezzo genoemd, maar het was wel een *Indisch* intermezzo.<sup>18</sup>

Wie een herschrijving van de Indische geschiedenis vanuit indocentrisch gezichtspunt nastreeft, stuit trouwens ook op praktische moeilijkheden: de historische bronnen zijn zeer overwegend Nederlands. Weliswaar zijn ze buitengewoon omvangrijk en gedetailleerd en bevatten ze dan ook bijzonder veel informatie over de inheemse bevolking,<sup>19</sup> maar ze blijven van de hand van Nederlandse waarnemers en belanghebbenden, en ze zullen in blikrichting en interpretatiewijze onvermijdelijk die Nederlandse herkomst verraden. De Indonesische journalist-publicist Mochtar Lubis gaf het in de inleiding bij zijn geschiedenis van Indonesië eerlijk toe: ‘Het is voor mij een niet aflatend gevecht geweest om – dwalend door ruim driehonderd jaar blanke overheersing – mijn Indonesische identiteit te handhaven tegenover de welhaast verpletterende hoeveelheid Europese geschiedschrijving.’<sup>20</sup>

Er valt weinig aan te doen. De moderne wereldgeschiedenis is niet in de laatste plaats een geschiedenis geweest van Europese expansie, en van die expansie en haar gevolgen hebben juist de Europeanen nauwkeurig boekgehouden. Om beide redenen zullen de meeste historici zich tot in lengte van dagen vooral door het eurocentrische perspectief voelen aangetrokken.<sup>21</sup>

In dit boek is bewust en consequent voor het eurocentrische perspectief gekozen, en wel om twee simpele redenen: persoonlijke interesse en professionele beperkingen. Mijn interesse werd gewekt toen ik in de jaren 1947-1950, als dienstplichtig militair overzee, de eindstrijd en ondergang van Nederlands-Indië van zeer nabij kon observeren. Mijn beperkingen liggen in een onvoldoende kennis van de Indonesische talen en culturen, waardoor ik gedwongen werd mijn belangstelling exclusief te richten op de Europese bevolkingsgroep. Ik ben daar overigens niet rouwig om: wat mijn landgenoten in Indië dreef, kan ik begrijpen en navoelen, veel beter dan wat Indonesiërs bewoog en beweegt; om in hun wereld door te dringen, ontbrak het me aan kennis van zaken en aan de gelegenheid me die kennis eigen te maken. Als op de volgende bladzijden Indonesiërs voorkomen, dan is het zoals ze in Rob Nieuwenhuys’ *Oost-Indische spiegel* verschijnen: ‘in gekoloniseerde toestand’.<sup>22</sup>

Wat nu de nadere bepaling van het thema betreft, de kernvraag, die me

al langere tijd bezighoudt en die in dit boek op uiteenlopende manieren wordt beantwoord, is even eenvoudig als omvattend: wat was 'Indië'? Voor mij is het de wijze waarop Europeanen, in het bijzonder Nederlanders, gestalte hebben gegeven aan de natuurlijke landschappen en inheemse maatschappijen die ze in de archipel aantreffen. Indische geschiedenis is dan – om de bekende definitie van Huizinga te variëren<sup>23</sup> – de geestelijke vorm waarin we ons rekenschap geven van het Europese initiatief in Indië en van de gevolgen die deze interventie heeft gehad. Ter voorkoming van misverstand: die gevolgen zullen voor land en volk zowel positief als negatief hebben gewerkt. Eurocentrisme is een gezichtspunt dat een bepaald blikveld opent, niet een vooroordeel dat de werkelijkheid miskent.

Hoewel ik van de resultaten van de koloniale geschiedenis dankbaar gebruik maak, sluit ik niet bij haar traditie aan. Anders dan de meeste historici plegen te doen, ga ik niet in op de motieven en de daden van personen maar onderzoek ik de neerslag ervan in groepsgedrag, organisatie, beleid en politiek. Niet bepaalde ambtenaren en ingenieurs vormen het onderwerp van studie, maar het korps *BB* en de Indische ingenieur als sociaal type, nader te onderscheiden in irrigatie- en spoorwegingenieur. Niet de persoonlijke worsteling van Van Mook houdt me bezig, maar de invloed die gegeven Indische bestuursformules en bestuursdiensten op zijn beslissingen hebben uitgeoefend. In dit verband is de opvallende positie te verklaren van het begrip 'project', dat in de ondertitel van het boek verschijnt en in hoofdstuk III systematisch op het Indische bestel wordt betrokken.

De gekozen benaderingswijze verraadt de invloed van de sociale wetenschappen. Inderdaad vormt de analyse op vele plaatsen een melange van historische en sociologische noties, wat aan de ene kant een gevolg is van de nadruk op het institutionele en structurele aspect maar aan de andere kant opzettelijk is nagestreefd in de verwachting nieuwe inzichten te kunnen genereren. Vandaar ook dat een chronologische opbouw en een doorlopend geschiedverhaal ontbreken. Ieder van de tien hoofdstukken behandelt een bepaald onderwerp, vaak voortvloeiend uit een specifieke vraagstelling en ondersteund door een gerichte greep uit het empirische materiaal. Deze methode schiep bovendien de mogelijkheid de gekozen problematiek met behulp van regionale gegevens te analyseren; het doel is immers niet generalisatie voor de hele archipel, maar demonstratie van



hoe het koloniale bestel concreet ‘werkte’, en – tot op zekere hoogte – toetsing van bepaalde veronderstellingen.

Als ‘demonstratieregio’ dient in het bijzonder de westelijke Preanger, die in de hoofdstukken v en vi en in een deel van ix centraal staat. Er zijn ook andere lijnen door de stof te trekken: de typering van Indië als project in iii krijgt een vervolg in iv, waar de voornaamste categorieën ‘projectontwikkelaars’ aan de orde komen; het driehoeksgevecht tussen bestuursambtenaren, technische specialisten en koloniale ondernemers wordt in hoofdstuk i summier aangekondigd en in iv en vi concreet onderzocht; de koloniale discussie in hoofdstuk iv over de openlegging van het land voor handel en verkeer, wordt in v regionaal verbijzonderd.

De keuze voor eurocentrisme verklaart ook de consequente voorkeur voor de termen ‘Indië’ en ‘Indisch’. De termen ‘Indonesië’ en ‘Indonesisch’ blijven uitdrukkelijk gereserveerd voor verschijnselen die samenhangen met de nationalistische beweging en de latere nationale staat.

Het is niet nodig achter deze voorkeur politieke of ideologische motieven te zoeken. De bedoeling is slechts anachronismen te vermijden, wat het beste kan worden bereikt door aan te sluiten bij de destijds gebruikelijke terminologie. Niet wordt bestreden dat ‘Indonesië’ in de zin van ‘de archipel’, dus zuiver geografisch gebruikt, soms ‘Indië’ kan vervangen, maar het anachronismespeel is nooit ver weg.<sup>24</sup> Volgens Huizinga vormt het vermijden van anachronismen zelfs de helft van het historisch werk.<sup>25</sup>

Typisch anachronistisch lijkt me bijvoorbeeld de omschrijving van een congresstema van het Nederlands Historisch Genootschap, dat betrekking heeft op de periode 1870–1914: ‘De Nederlandse expansie in Indonesië’.<sup>26</sup> Veel hangt natuurlijk af van de aard van het onderwerp. Een studie over de Koninklijke Paketvaart Maatschappij in de jaren 1888–1914 kan als ondertitel hebben ‘Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel’, omdat de geografische betekenis van ‘Indonesisch’ duidelijk is.<sup>27</sup> Een boek over de werving van militairen voor het negentiende-eeuwse KNIL heet echter terecht *Volk voor Indië*<sup>28</sup> en bij een studie over het korps BB wordt uiteraard gesproken over ‘de Indische bestuursdienst’.<sup>29</sup> Dit laatste is ook daarom zinvol omdat het betreffende boek handelt over de periode 1945–1950, toen tegenover de Indische een Indonesische bestuursdienst werd

opgebouwd. Met andere woorden: het onderscheid wordt nuttiger en soms zelfs onvermijdelijk naarmate we de laatste decennia van Nederlands-Indië naderen, toen zich in de ‘Indische’ context een ‘Indonesisch’ initiatief ontplooi­de.

Een onmiskenbaar nadeel van het gekozen woordgebruik is de noodzaak de bevolking van de archipel aan te moeten duiden als ‘inheemsen’, of uit te moeten wijken naar benamingen als Javaan, Madoerees of Batakker. Het nadeel wordt aanvaard. Het blijft naar mijn mening onzinnig over ‘Indonesiërs’ te spreken als het mensen betreft die leefden vóór de ‘uitvinding’ van de term of zich er niet van bewust waren tot een natie-in-­wording te behoren.<sup>30</sup>

In het verlengde van deze keuzebepaling heet Jakarta in dit boek Batavia en Bogor Buitenzorg, terwijl, om het beeld rond te maken, Sukabumi wordt geschreven als Soekaboemi, met een oe, zoals tempo doeloe. Het is slechts consequent, en het is, zoals de lezer zal merken, geen consequentie die *zum Teufel führt*.